

הוועדים והועדות

א. המינוח *

הוועד

א) הרכב הוועד - כמו בשנת תשמ"ז (ראה לעיל עמ' 55).
בז במבת תשי"ז הלך לעולמו יושבראש ועדהמינוח. האי דוד שמעוני ז"ל. האדונים
בןחיים, ייבין, כהן ופאיאנס, שנבחרו לוועד בישיבת המליאה ביום כ' בסיוון תשמ"ז,
המשיכו בתפקידם. המזכיר: האי איתן.

ב) ישיבות הוועד:

ישיבה ט' (כ"ב בשבט): נדונו מונחי המשפט (מונחים בדיני שטרות ובדיני
מכס ובלו) לפני הגשתם לאישור המליאה. הוועד אישר את הרכבן של הוועדות למונחי
תורת הקרקע (תל-אביב) ולמונחי המנהל הציבורי (ירושלים) ועיין בהצעות להקמת ועדות
חדשות. אושר צירופו של האי ב' פלדשטיין לוועדה המרכזית למונחי הטכניקה כנציג
אגודת האינג'נרים והארכיטקטים.

ישיבה י' (ג' באדר א'): הוועד קיבל דירוחשבון על עבודתן של כל ועדות
המונחים והמשיך בדיון במונחים בדיני מכס ובלו.

ישיבה י"א (כ"ז באדר א'): נגמר הדיון במונחים בדיני מכס ובלו ונדונה רשימה
א' של מונחי האפייה (אפיית לחם). הוחלט להגיש את שתי הרשימות לאישור.

ישיבה י"ב (ח' באייר): הוועד דן באותם המונחים מרשימת מונחי האפייה,
שהמליאה לא החליטה עליהם. אחר עיון בהערות החברים, שהשיבו על החוזר בעניין זה,
נתקבלה הכרעה ברוב המונחים המסופקים. כן נתמנו חברים חדשים לוועדות למונחי
גיאוגרפיה, מנהל ציבורי, פסיכולוגיה ותרבות הגוף.

ישיבה י"ג (כ"ב באייר): נדונה בעית המלה המחודשת מוט, הבאה בחוק המוסד
העליון ללשון העברית, תשי"ג, ושיש עליה עוררים. הוחל בדיון ברשימת מונחי
הגיאומורפולוגיה האקסוגנית.

ישיבה י"ד (כ"ט באייר): הוועד המשיך בדיון במונחי הגיאומורפולוגיה
והכריע במונחים האחרונים ממונחי האפייה, רשימה א'.

הוועדות

1) הוועדה למונחי הגיאוגרפיה (ירושלים)
החברים מטעם האקדמיה: האדונים ייבין, לייבל, ריבלין,
מומחים למקצוע: האדונים א"י ברזור, ד' עמירן, א' פרנס, י' קרמון, הגב' א'
סרגלית.
המזכיר: האי דותן.

* דו"ח על העבודה במחצית הראשונה של השנה נמסר בישיבת המליאה י"ח מיום י' באדר
ב' תשי"ז, עיין לעיל עמ' 75-76. כאן באים פרטים משלימים.

היו 11 ישיבות. לאחר גמר הקריאה האחרונה של מונחי הגיאומטרופולוגיה האנדוגנית התקדמה הוועדה בקריאה ראשונה של מונחי הקרטוגרפיה.

(2) הוועדה למונחי הטמבח (ירושלים)

החברים מטעם האקדמיה: האדונים מלמר, שגהר.

מומחה למקצוע: הא' י' סימון.

המוכיר: הא' דותן.

הוועדה גמרה ב־15 ישיבות את הקריאה הראשונה של רשימת כלי הבישול, שהכין

הא' סימון.

(3) הוועדה למונחי הפסיכולוגיה (ירושלים)

החברים מטעם האקדמיה: האדונים וויסלבסקי, סדן.

מומחים למקצוע: האדונים ח' אורמיאן, י' בן־דרה, ש־ג הרמן.

המוכיר: הא' דותן.

היו 12 ישיבות. נסתיימה הקריאה הראשונה של מונחי הפסיכולוגיה החברתית.

נשלח חוזר של רשימה זו, והיא נדונה בקריאה אחרונה.

(4) הוועדה למונחי מנהל ציבורי (ירושלים)

החברים מטעם האקדמיה: האדונים ייבין, רבין, שלי.

מומחים למקצוע: האדונים ע' גומטן, מ' גרינוולד, מ' הרטום, מ' גוי.

המוכיר: הא' דותן.

ב־13 ישיבות נדונה בקריאה ראשונה רשימת מונחי המקצוע, שהוכנה בידי הא'

מ' הרטום, חבר הוועדה, שמפאת שהותו בחו"ל לא יכול להשתתף בישיבות.

(5) הוועדה למונחי האפייה (תל־אביב)

החברים מטעם האקדמיה: האדונים לייבל, איתן.

מומחים למקצוע: האדונים ל' אדלר, י' גולן, פ' כ"ץ, א' סופר.

המוכיר: הא' ספן.

בין מבת לאדר א' של השנה היו 9 ישיבות. נסתיימה הקריאה הראשונה של מונחי

אפייה ב'—מונחי קונדיטאות, והצעות הוועדה נשלחו בחוזר לחברי האקדמיה ולבעלי מקצוע.

כן נשלחה לחברי האקדמיה הודעת־סיכום של מונחי אפייה א'—מונחי אפיית לחם—לקראת

אישורם במליאה.

(6) הוועדה למונחי תרבות הגוף (תל־אביב)

החברים מטעם האקדמיה: האדונים שבטיאל, איתן.

מומחים למקצוע: האדונים י' אלוף, מ' בניהו, צ' נשרי; י' סימון, א־א קירשנר

(שני האחרונים השתתפו רק בדיון בטונחי הטנים).

המוכיר: הא' ספן.

נתקיימו 25 ישיבות. נדונה ב־3 קריאות רשימה של מונחי משחק הטנים, שהכינו

האדונים סימון וקירשנר. בין הקריאות השנייה לשלישית נשלחו הצעות הוועדה בחוזר

ונתקבלו עליהן הערות חברי האקדמיה ובעלי־מקצוע. כן סיימה הוועדה את הקריאה

הראשונה של רשימת בעלי תפקידים בספורט, דנה בשתי קריאות ברשימת סוגי ההתעמלות

למקצועותיה ותחלה בדיון במונחי גוף האדם. כל ההצעות לדיון, חוץ ממונחי הטנים, הוכנו

בידי הא' נשרי בעזרת הא' ספן.

7) הוועדה למונחי המספוט (תל-אביב)
 החברים מטעם האקדמיה: האדונים פֵּאִיאַנְס, שלי.
 מומחים למקצוע: האדונים א' גולדברג, צ' זילביגר; א' ידן (רק בדיון במונחי
 חוק החברות).
 המזכיר: הא' איתן.
 הוועדה ערכה 6 ישיבות, עיינה בשתי קריאות ברשימת מונחי חוק החברות ושלחה
 את הצעותיה בחזר.

8) הוועדה למונחי הביטוח (תל-אביב)
 החברים מטעם האקדמיה: האדונים פרץ, איתן.
 מומחים למקצוע: האדונים מ' אופיר, א' סואן, י' שלו.
 המזכיר: הא' ספן.
 היו 22 ישיבות, ובהן נדונה בקריאה ראשונה רשימה ב' של מונחי המקצוע, שחכן
 הא' שלו. כן נסתיימה הקריאה האחרונה של רשימה א', אבל הוסכם לעכב את הגשתה
 לאישור האקדמיה עד לגמר הדיון ברשימה ב'.

9) הוועדה למונחי תורת הקרקע (תל-אביב)
 החבר מטעם האקדמיה: הא' איתן.
 מומחים למקצוע: האדונים ל' כרמל, א' רוזנברג, מ' רים.
 המזכיר: הא' ספן.
 בשתי הרשימות הראשונות של מונחי המקצוע עסקה ועדה בחיפה (עי' ויכרונות
 האקדמיה תש"ז, כרך זה, עמ' 58). הוועדה בתל-אביב התחילה לפעול בחודש אדר א',
 התכנסה במשך השנה ל-9 ישיבות והגיעה בקריאה הראשונה עד טחציתת של רשימת
 המונחים השלישית.

10) הוועדה למונחי טיפול אורולוגיה (תל-אביב)
 החבר מטעם האקדמיה: הא' איתן.
 המומחה למקצוע: הא' י'ל טוקטלי.
 ועדה מצומצמת זו החלה באייר תשי"ז לבדוק את המילון למונחי המטיאורולוגיה,
 שהוכן עלידי ועדה מטעם ועד הלשון העברית ונשלח כחזר בשנת תשי"א. לאחר שייגמרו
 הבדיקה והבירורים עם ועדות אחרות, העוסקות בקצת המונחים האלה, יובא המילון לאישור
 האקדמיה.

11) הוועדה המרכזית למונחי הטכניקה (חיפה)
 החברים מטעם האקדמיה: האדונים כורלא, בן-נח, שמעוני (סגן יו"ר)¹, איתן.
 החברים מטעם המכניון: האדונים ש' אירמאי, י' ברזיר, י' דורי (יו"ר), ק' שטרק.
 חבר מבין אנשי הטכניקה: הא' מ' גלברט.
 חבר מטעם צה"ל: הא' א' בלוס.
 חבר מטעם אגודת האינג'נירים והארכיטקטים: הא' ב' פלדשטיין.
 המזכיר: הא' אסטרמן.

1. עד פטירתו ב' בטבת תשי"ז.

הוועדה שמעה בישיבה אחת דינים זחשכונות מפעולות הוועדות המקצועיות והמזכירות ודנה בסדרי עבודתן. כן נדונו בעיות של מונחי יסוד בטכניקה, שנתעוררו בוועדות מקצועיות שונות.

הוועדות המקצועיות מטעם הוועדה המרכזית למונחי הטכניקה:
(12) הוועדה למונחי הימאות (חיפה)

החברים מטעם האקדמיה: האדונים בן-נון, איתן.
מומחים למקצוע: האדונים י' גרינשפון, י' הלפרן, זאב היים, י' טאומן, א' פיינגולד, ח' שונמן.

המזכיר: הא' אסטרמן.

הוועדה סיימה ב-14 ישיבות את הקריאה הראשונה של שני פרקים מן המילון למונחי הימאות ושלחה את הצעותיה בחזר.

(13) הוועדה למונחי ביו ובתקנה תברואית (חיפה)

החברים מטעם האקדמיה: האדונים קריב, איתן.
מומחים למקצוע: האדונים י' ברור, ס' דיוויים, ח"ט דיסקין, א' קרשין.
המזכיר: הא' אסטרמן.

הוועדה גמרה ב-11 ישיבות את הקריאה הראשונה של רשימת המונחים השנייה. נשלמו ההכנות למשלוח החזר של רשימה זו.

(14) הוועדה למונחי תורת המדידה (חיפה)

החברים מטעם האקדמיה: האדונים בן-נון, קריב.
מומחים למקצוע: האדונים א' אלכסנדר, מ' ארנרייך, י' ברין, ד' יצחקי, ג' נרקיס, י' סמיד, מ' קאמ, י' רול.

המזכיר: הא' אסטרמן.

הוועדה התכנסה ב-13 ישיבות וסיימה בהן את הקריאה הראשונה של המילון למונחי המקצוע. הצעות הוועדה הוכנו למשלוח חזר.

(15) הוועדה למונחי הידרולוגיה והנדסת נהרות (חיפה)

החבר מטעם האקדמיה: הא' אירמאי.
מומחים למקצוע: האדורים ק' אדלשטיין, י' ברור, ח"ט דיסקין, ב"צ כינור, א' פרושנסקי, מ' רים.

יועץ לענייני לשון מטעם הטכניון: הא' א' פרסמן.

המזכיר: הא' אסטרמן.

הוועדה עסקה ב-12 ישיבות בתרגום המילון הבינלאומי להשקאה ולניקוז, שהכינו האדונים אירמאי ודיסקין. נדונו בקריאה ראשונה פרקים בעניינים כלליים, בהידרוגראמות, במדידת ספיקה ובהסדרת נהרות. בישיבה אחת נכח הא' י' קצנלסון מן השירות המטיאורולוגי.

ועדות מטעם מוסדות אחרים, שהאקדמיה משתתפת בהן:

(16) עבודת המינוח בצבא ההגנה לישראל

אחרי ההפסקה, שחלה בעבודה מחמת מלחמת סיני, פעלו בצב"ל ועדות מונחים אלה בהשתתפות מזכירי האקדמיה, האדונים איתן ופולס:

(א) בחיל ההנדסה: ועדה למונחי הגנת סבילה.

(ב) בחיל ההספקה: ועדה למונחי ציוד טחנה.

ג) בחיל החימוש: ועדה למונחי מכשירים אופטיים.
 ד) בחיל הרפואה: ועדה למונחי נוהל.
 ה) ועדה בידחילית המשיכה את הדיון במונחי מתן אש.
 ו) ועדה כללית המשיכה את הדיון במונחי תורת הלחימה.
 יצא קובץ ארעי גדול של מונחים צבאיים, שמונחים רבים בו נקבעו בעזרת נציגי ועד הלשון העברית והאקדמיה, ושבעריכתו עזרו המזכירים למינוח בצבא מטעם האקדמיה, האדונים ספן ופלס.

17) הוועדה למונחי רדיו ואלקטרוניקה (תלאביב)
 החבר מטעם האקדמיה: הא' איתן.
 המומחים למקצוע: האדונים ש' גומצייט (יור'), ד' דגני, ג' זינגר, ש' סמיילר, י' מעייך, א' רון.

הוועדה, שנתמנתה בשנת תשמ"ז מטעם המועצה לקשר ולאלקטרוניקה של משרד הדואר, נתכנסה בשנת תשי"ז ל-18 ישיבות והמשיכה בדיוניה במונחים שבמילון המוצע ע"י הא' רון. נתפרסמו 327 מונחים, שנקבעו עלידי הוועדה. קביעות אלו מעוגות אישור האקדמיה.

18) הוועדה למונחי הקלאות (תלאביב)
 החבר מטעם האקדמיה: הא' איתן.
 מומחים למקצוע: האדונים א' גור, ש"ד יפה, י' מרגלית, ש' סטולר, פ' שפיגל, ז' רפפורט, ג' תרדיון.

הוועדה הורכבה עלידי מערכת "השדה" לשם דיון מזורז ברישימה של מונחים במקצוע המטעים. העבודה התחילה בניסן תשי"ז, וב-6 ישיבות נדונו כ-160 מונחים. קביעות הוועדה, שנתפרסמו ב"השדה" כרך ל"ז חוברת י"ב, מעוגות אישור האקדמיה.

19) הוועדה למונחי פריזון העבודה והייצור (תלאביב)
 הצעת המילון, שהוכנה בישיבות הוועדה בשנת תשמ"ז (עי' כרך זה, עמ' 59), נשלחה בשבט תשי"ז בחזר של המכון לפריזון העבודה והייצור אל חברי האקדמיה ואנשי המקצוע, ונתקבלו הערות והצעות תיקון. הוועדה לא נתכנסה בשנת תשי"ז.

ב. הדקדוק והמילון ההיסטורי

הוועד

- (א) הרכב הוועד—כמו בשנת תשמ"ז (ראה לעיל, עמ' 60).
(ב) ישיבות הוועד

בישיבה ד' של הוועד ביום ו' באדר א' תשי"ז נסקרו ונשקלו כחמישים הצעות לתיקון הכתיב העברי, והוחלט שהכנת הצעת תעתיק מכתב לוועד לעברי קודמת לדיון בתיקון הכתיב העברי גופו. אולם הוסכם, שהוועדה שתדון בתעתיק זה תיתן דעתה על השאלה הכללית של תיקון הכתיב העברי, שהתעתיק לא יהא אלא חלק ממנו. הורכבה ועדת התעתיק.

הוועדות

- (א) ועדת התעתיק
חברי הוועדה היו האדונים בן-חיים, ברגרין, בנעמי, טורסיני, ייבין, פולוצקי ושנהר (ז"ל). המזכיר: הא' מדין.
בחודשי אייר וסיוון תשי"ז התקיימו 3 ישיבות של ועדה זו, ובהן נדונה העתקת העיצורים האירופיים בתעתיק העברי, וכן שאלות אהדות של כתיב מלים שאולות המשמשות כמונחים בגיאוגרפיה.

- (ב) הוועדה לשאלות דקדוק שימושיות
חברי הוועדה ופלגיה—כמו בשנת תשמ"ז (ראה לעיל, עמ' 60).
הפלג לעניינים שיטתיים השלים את הדיון בקמין הגדול שבצורות השם.
הפלג לעניינים שוטפים דן ב"4 ישיבות בשאלות דקדוקיות שונות, שהובאו מטעם ועדותיה של האקדמיה ומאת הציבור. מקצת השאלות הובאו להכרעת המליאה (ראה לעיל, עמ' 108–109).

- (ג) מועצת המערכת של המילון ההיסטורי
חברי המועצה—כמו בשנת תשמ"ז (ראה לעיל, עמ' 61).
בישיבת המועצה ביום כ"ה בכסליו תשי"ז נמסר דו"ח על עבודות ההכנה בתחום לשון המקרא ועל היחסים בין המערכת ובין מוסד ביאליק. הא' בן-חיים מסר דו"ח ראשון על פעולתו בסקירת המצב בעבודה בתחום לשון חז"ל ועל ביקוריו במכון הש"ס הישראלי. נבחרה ועדה לארגון העבודה; חבריה האדונים טורסיני, בן-חיים, מטעם האקדמיה; האדונים גורדון וינן—מטעם מוסד ביאליק.
בישיבת הוועדה לארגון עבודת המילון ביום ג' בטבת תשי"ז נדונה צורת הכנת הכרטסת של המילון ההיסטורי. הוחלט להתחיל בעבודה בתחום לשון חז"ל.

ג. הפרסומים

הוועד

(א) הרכב הוועד - כמו בסוף שנת תשמ"ז (ראה לעיל, עמ' 62).

(ב) ישיבות הוועד:

אושרה הצעה להקדיש חוברת כפולה של "לשוננו" למלאות שבעים שנה לנשיא האקדמיה.

בישיבה ו' של הוועד ביום כ"ג בטבת נקבעה צורתו של שער הספר "עברית וארמית נוסח שומרון" לפרופ' ז' בן-חיים ונדונו עניינים הכרוכים בהדפסת הספר "הגיית העברית בפני יהודי תימן" לד"ר ש' מורג.

הפרסומים

בשנת תשי"ז יצאו:

"לשוננו", כתב עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה, כרך עשרים ואחד, חוברות א-ד; העורך: זאב בן-חיים; מזכיר המערכת: מאיר מדין.

"לשוננו לעם", קונטרסים עממיים לשון בעריכת ע' איתן ומ' מדין, מחזור ח, קונטרסים א-י (עג-פב).

מילון למונחי הטלפונאות עבריאנגליצרפתי-גרמני (מילונים מקצועיים ג; מילוני הוועדה המרכזית למונחי הטכניקה א; יב + 166 + 51 + 45 + 46 עמ').

מילון למונחי האנטומיה עבריאטיני (מילונים מקצועיים ד; מז + 403 + 53 עמ').

המזכירות המדעית

(בשנות תשמ"ז-תשמ"ח)

א) חברי המזכירות המדעית:

בירושלים: האדונים מאיר מדן ואהרן דותן (הא' דותן בתשמ"ז בעבודה מלאה, בתשמ"ח בעבודה חלקית).
בתל-אביב: האדונים עלי איתן, רפאל ספן ודוד פלם.
בהיפה: הא' אורי אסמרחן.

ב) עבודת המזכירות המדעית:

חברי המזכירות ריכזו את עבודת הוועדים והוועדות, שימשו כמזכירים בשיבות המליאה והמנהלה וטיפלו בפרסומי האקדמיה¹.
גמשך רישומם של המונחים הנקבעים בכרמסת המונחים (ע"י הגב' מרגלית קלאר). המזכירות השיבה לפונים אליה בכתב ובעל-פה בשאלות בענייני דקדוק, סגנון, מונחים, שמות פרטיים וכו'. ממשרדי הממשלה וממוסדות הציבור, שביקשו עזרה הן בפרטים והן בשאלות כוללות, יש להזכיר את משרד ראש הממשלה (ועדת השמות), משרד הדואר, משרד התחבורה (רכבת ישראל), משרד המסחר והתעשייה, משרד העבודה, משרד החינוך והתרבות (המחלקה להנחלת הלשון), משרד המשפטים, משרד הבריאות (בית-החולים תל-השומר), חילות שונים של צה"ל, שירות השידור, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, ברית עברית עולמית, מכון התקנים הישראלי.

1. פרטים ראה בדריח של הוועדים, לעיל עמ' 55-62, 110-116.

ש ו נ ו ת

נשיא האקדמיה הא' נ"ה טור סיני הרצה בכינוס העולמי השני למדעי היהדות בירושלים באב תשי"ז

על הנושא

מן העבודה במילון ההיסטורי של הלשון העברית

זה כשלוש שנים, שניגשו מוסד ביאליק שלידי הסוכנות היהודית והאקדמיה ללשון העברית, בראשית פעולתה, לעבודת ההכנה לקראת מילון היסטורי של לשוננו העברית. מילון זה ישקף את אוצר לשוננו בהתפתחותו בכל התקופות, שראשיתן במקרא ובכתובות הקדומות וסופן בלשון החיה, ההולכת ומסתגלת לתפקידיה החדשים במדינת ישראל ובקשריה עם תרבות ישראל בתפוצות. לפי שעה הוקדשו הכנות אלו, באיסוף חומר וברישום של דעות והערות, ברובן לאוצר המלים המקראי, שהוא חטיבת היסוד לכל התפתחות הלשון שאחרי חתימת המקרא, ואמנם הונחו יסודות גם להמשך העבודה בתקופות אחרות, ועם כניסת האקדמיה לבניין ההולך ונבנה בקרית האוניברסיטה בירושלים יוחל באופן שיטתי בפעולה נרחבת יותר, ראשונה בשדה העברית של חז"ל מכאן ובשדה הלשון החדשה מכאן, עד שנמצא גם את האישים, שנוכל להפקיד בידם את העבודה בתחום התקופות האחרות. ואכן, גם בשעה זו נרשמות הערות מרובות הנוגעות לתקופות נוספות אלו, כשעובדי המילון נתקלים בהן אגב איסוף החומר לתקופת היסוד, היא תקופת המקרא. בעבודה זו משתתפים באופן קבוע לפי שעה שני כוחות מדעיים, ד"ר דב ירדן וד"ר אליעזר מרגליות, וכן אני, שערכתי גם את ראשית התכנית למפעל, ושאני אחראי לביצועו, ועל ידינו פועלת מועצת מערכת מטעם האקדמיה ומוסד ביאליק יחד.

חברי המועצה הזאת הם כיום האדונים: אפרים אורבך, זאב בן-חיים, דוד צבי בנעט, משה גורדון, שמעון הלקין, גפתלי הירץ טור-סיני, משה ינון, עזרא ציון מלמד, דב סדן, חיים שירמן.

בהרצאתי זו בדעתי להביא כמה רעיונות יסוד על כיוון העבודה בתחום המקרא ולהדגים רעיונות אלו בדוגמאות מתוך אוצר המלים המקראי ולהוסיף עליהן דוגמאות מספר נוספות מתוך תחומה של לשון החכמים, בתשומת לב להתפתחות לשוננו בתקופות המאוחרות, שגם הן יסודן בלשון המקרא.

פה ושם לא אוכל להביא בהרצאתי זו את הדברים במלוא הסברתם ונימוקם, ואקווה להוסיף על הנאמר כאן בפרסומים אחרים, לכשתבוא השעה להם.

א

מילון מקראי היסטורי זה לשם מה הוא בא, ובמה ישתנה באופיו מן המילונים המקראיים, שנתפרסמו ושעומדים להתפרסם בספרות המדעית בארץ ובעולם? אחד השינויים החשובים יסודו בעובדה, שבכל המילונים המרובים, שנכתבו על ידי חוקרי העמים או אף על ידי מלומדים יהודיים, אין עד כה כל ספר שיביא גם את מסקנות המדע בחקר המקרא וגם את תוצאות הפרשנות המקראית העברית יחד. אין מילון מקראי עברי, שישקף כראוי את עבודת המחקר הביקורתי, המכונס בספרות שבכל השפות, על יסוד התרגומים הקדומים וכל כתבי היד, ועל יסוד בירור האפשרויות

השונות, בשים לב ליתר השפות שדוברו בארצות המקרא בימי הקדם, ולספרותן ותרבותן המשתקפת בהן. כל אלה לא יכלו למצוא את מקומם הראוי בספר הערוך לפי רוח הציבור היהודי, אשר גישתו נקבעה בעיקרה על ידי מה שנחשב כמסורת, מסורת מוסמכת או מדומה, הנועלת במידה מרובה את הדלת בפני מחקר מלא, וחוסמת לפניו את הדרכים לחיפוש אפשרויות חדשות, במקום שמסורת זו או זו נתקדשה עלינו. ואשר לספרות העמים, הרי בדרך כלל כל העבודה המרובה, שנעשתה ושנרשמה בספרים ובכתבי עת הכתובים בלשוננו העברית, לא נזכרה בה, ולמעשה אין אף במדע המקרא שבעולם היום מילון מקראי מושלם, ראוי לשמו, מאז יצאה, בשנת 1915, המהדורה האחרונה של אותו מילון מקראי, אשר שמו של גוניוס נקרא עליו. ואמנם ניסה אליעזר בן-יהודה במילונו, המוקדש לכל התפתחותה של לשוננו העברית, לברר במיוחד את אוצר המלים המקראי, וכן ניסיתי אני זאת באותם הכרכים של מילון זה, שאני אחראי להם, ואולם לא היו בידו של בן-יהודה לפני כשני דורות כל המקורות הדרושים למפעל כזה, ולא הייתה לפניו עבודת הכנה מלאה, ומאז כתב אותם הכרכים שזכה להשלימם, נתגלו גם מקורות חדשים ואף לשונות קדם בלתי ידועות, שלא היה יכול להביא אותם בחשבון. וגם אני ביתר הכרכים של מילון בן-יהודה, כפוף הייתי למסגרת זו שקבע אותה המנוח בשעתו. ואף במשך כחצי יובל השנים, שאני מטפל במפעל זה, נתחדשו חידושים יסודיים, המוסיפים הרבה על ידיעותינו. ואין אף כל העבודה שנעשתה בתקופה האחרונה בקונקורדנציות חדשות למקרא ובאנציקלופדיה מקראית מקיפה, אלא תרומות חלקיות בתחום זה או זה של המילון המקראי, כפי שיצא גם מן הדוגמאות, שאביא אותן בהמשך ההרצאה הזאת.

מילון מדעי מלא לאוצר לשון המקרא, בצירוף שרידי העברית הקדומה שהכתובות מעידות עליה, עליו יהיה לגלות ולקבוע את צורתם ואת הוראתם של מלים ושל צירופי מלים במקרים מרובים מאוד, שלא הוכרו בהבנתם הנכונה במסורת ובמדע, ושלא נרשמו אל נכון במילונים ובספרי הדקדוק והפרשנות שנתפרסמו עד כה בלועזית ובעברית. יורשה לי להזכיר, כי אף בספרים ובמאמרים שפרסמתי אני בלבד, בפירושי לספרים משלי ואיוב, במערכת הכרכים של ספרי 'הלשון והספר', בספרי על תעודות לכיש, בשולי הכרכים של מילון בן-יהודה ואף לאחרונה בסדרת מאמרים בכותרת 'בעקבות הלשון והספר', ועוד ועוד, הוכחו ונקבעו הוראות חדשות למלים ולביטויים למאות, וצורות של מלים, שלא נכללו בספרות המילונית בארץ ובעולם. נקל היה זה לעבור על צירופי האותיות לפי סדר האלף-בית, על מלים כגון 'אָהָה', 'אביר', 'אדמה', 'אוב', ועוד ועוד, הבאות במקרא בהוראות שלא הוכרו מקודם, והמעוניין ימצא הוכחות להבנתן החדשה של מלים כאלה לפי שעה מפורות בכתבי הנזכרים, ואף כנרמזות בעיבוד החדש של תרגומי הגרמני למקרא, אשר הכרך השלישי ממנו הוא כעת בדפוס¹.

אבל אחרי כל אלה מרובות במקרא הסתומות, אשר פתרון מתברר מתוך ההכרה, כי מלה חדשה או הוראה חדשה לפנינו, שלא עמדנו עליה, והנה אחדות כאלה:

במשלי כח, טז כתוב:

נגיד חסר תבונות ורב מעשקות שנאי בצע יאריך ימים.

1 [הכרך יצא בשנת תשי"ח, והרביעי יצא בשנת תשי"ט.]

במשפט הראשון, 'נגיד חסר תבונות ורב מעשקות', אין כנראה כל נשוא, ולכאורה אין למשפט זה גם כל קשר מובן לצלע השנייה, שהיא לעצמה ברורה כל צורכה: 'שנאי (קרי: שונא) בצע יאריך ימים', ואולם, למעשה, אין כאן 'נגיד' לשון שר ונגיד ומושל, אלא, פירושו של 'נגיד' זה יוצא, למשל, מן הברייתא המובאה בתלמוד בבא קמא סז ע"ב: '(דתניא) יכול גב שור שוה מנה ישלם תחתיו גידין, ת"ל תחתיו תחתיו'. ופירש רש"י בצדק: 'נגידים: גוועים, כדמתרגמינן ויגוע ואתנגיד (בראשית מט, לג), כלומר כחשים וקרובים למות'. וגם כאן, בפתגם שלפנינו, 'נגיד' פירושו: גווע, הולך למות, כלומר: גווע (נגיד), בן מות, הוא האיש חסר התבונות ורב המעשקות, חזאת בניגוד מתאים להמשך המשל: ואילו 'שונא בצע יאריך ימים' וייתכן שגם כאן לפנינו חידוד לשון, כחידודים דומים הרבה בספר משלי, וכאילו בא הכתוב לומר לך: למה נקרא הנגיד, השר והמושל, 'נגיד'? שכן, אם חסר תבונות ורב מעשקות הוא, 'נגיד' הוא, נוטה למות, ואך אם 'שונא בצע' הוא 'יאריך ימים'. ואפשר, כי גולד חידוד זה בעיקר בלשון העם, בארמית, וכי נמצא חידוד זה גם בדברי הלל בפרק א של אבות, במאמרו הידוע: 'נגיד שמה אבד שמה'.

ואין לראות פתגם זה במשלי כח, טו, אלא בצירוף עם המשכו בפס' יז, שלמעשה אינו בא אלא לבאר את כוונת החידוד שבפסוק הקודם:

אדם עשק בדם נפש עד בור ינוס אל יתמכו בו.

אלא שגם כאן אין להבין 'אדם עשק בדם נפש' כצירוף אחיד, כאילו יכול אדם להיות 'עשוק בדם נפש'. אלא הכוונה היא: אדם עשק, אדם שעשק אחרים, אותו איש, נגיד חסר תבונות ורב מעשקות, בדם נפש, בדם נפשו הוא עשה זאת, וסופו למות, ואם ינוס, לא יגיע אלא עד בור, שסופו לנפול בו, ואל יתמכו בו מלנפול. והשווה בפרט את הנאמר על הכסיל במשל הציפור הנופלת בפח: 'לא ידע כי בנפשו הוא' (משלי ז, כג). בזה פתרון לקשיים, שגרמו גם להצעות תיקון בלתי מניחות את הדעת.

שם, באותו פרק שבמשלי כח, בפס' כד, כתוב:

גוזל אביו ואמו ואמר אין פשע חבר הוא לאיש משחית.

בפתגם זה פירושו המפרשים, בהבנה לא מדויקת של המלים 'חבר' מכאן/איש משחית' מכאן, כאילו אותו איש, הגוזל אביו ואמו והאומר אין פשע, אינו אלא דומה, חבר למישהו, הנקרא כאן איש משחית. ולא כן הדבר. הגוזל אביו ואמו, הרי הוא עצמו פושע שבפושעים, חוטא שבחוטאים, בדומה לנאמר באותו ספר יט, כו: 'משדד אב יברית אם בן מביש ומחפיר', ולא חבר לו בלבד. ברור, שהוא עצמו נקרא 'איש משחית', ולא הוא 'חבר' לו. אלא זאת הכוונה, בחילוף הנושא, המצוי כל כך במקרא, ואשר כאן קוצר הפתגם גרם לו: אם יש בן רשע, גוזל אביו ואמו, ואחר, שרואה אותו, אומר: אין פשע — זה האומר כך, המתעלם מן הפשע, אח וחבר הוא לאיש משחית, לבן הגוזל והשודד.

ומכאן פירוש מקביל לפתגם אחר, הקרוב לזה הנזכר, במשלי יח, ט:

גם מתרפה במלאכתו אח הוא לבעל משחית.

אין הכוונה למתרשל בעבודתו, ושהוא כאילו נמשל למשחית ושודד, אלא, 'מלאכתו' בא כאן במשמעות 'רכושו, הונו', כמו בכתובים כגון 'אם לא שלח ידו במלאכת רעהו' (שמות כב, ז-ז) ועוד. והמתרפה במלאכתו הוא זה שאינו משגיח על רכושו, ועל כן הוא נעשה אח וחבר לבעל משחית, השודד את רכושו. ואמנם ספק הוא, אם 'מלאכה'

במשמעות רכוש והון אותה מלה היא כמו 'מלאכה' במשמעות עבודה. קרוב הוא להניח, שלפנינו מלה אחרת, מקבילה, למשל, לערבית מִלְכָה¹, ובנקבה מִלְכָה², במשמעות זו של רכוש והון, ואין הכתיב ב'א' אלא תוספת אורתוגראפית, הבאה, למשל, כידוע, גם בשם האלילה, 'מלאכת השמים', שפירושו: מלכת השמים, ואשר במקומו נמצא כעת אף בתעודות ארמיות ממצרים: 'מִלְכַת שמיא'.

שתי מלים שונות כאלה יש להכיר, למשל, גם במלה 'מנחה'. אחת היא מנחה כשם קרבן העשוי במאפה קמח וכדומה, שעיקר פירושו, כידוע היום: מתן, מתנה, משורש 'מנח', בערבית מִנַח³, נתן במתנה, 'מנחה'⁵, מתנה. אבל המלה מנחה באה כצורתה גם במקרא, בספר דניאל המאוחר, ט, כא: 'ועוד אני מדבר בתפלה והאיש גבריאל אשר אשר ראיתי בחזון בתחלה מעף ביעף נגע אלי כעת מנחת ערב', ופעמים אין מספר בספרות התלמודית ושאררה, במשמעות הזמן שלפנות ערב, והתפילה החלה באותו זמן. אין כאן 'מנחה' לשון מתנה וקרבן, כפי שבעיקר הכיר זאת אף יסטרוב במילונו התלמודי, אשר אמנם הוא גזר, בטעות, גם מנחה במשמעות הקרבן משורש 'נח', ועל כן שתי המלים אחת הן גם בשבילו. אך אין לקרבן המנחה, בכל שימושיו שבמקרא, זמן לעצמו, ובמקום שהוא בא כתוספת לעולה, הוא בא בבוקר ובערב, ביחד עם העולה, ולא בזמן לחוד לפני בוא הערב. ואולם תרגום אונקלוס, שהבין את הצירוף 'לרוח היום' בבראשית ג, ח, במשמעות 'לפנות ערב' (וכן בתרגום הסורי: לפניה דיומא, בשבעים τὸ δειλινόν אחר הצהריים, בלאטיני: post meridiem) מתרגם: 'למנח יומא', כלומר לעת נוח היום, וזאת, 'מנח', היא מלה, הבאה גם במקומות אחרים. 'מנחה' זו שעיקרה בארמית מנחא, היא מלה השואלה גם בעברית שבדניאל ט, ומכאן ואילך גם בלשון החכמים, במשמעות עת נוח היום, ואין כל קשר לה אל מנחה זו שפירושה מתנה.

בהרצאה בכינוס האחרון לחקר המקרא כבר נגעתי בקיצור במלה 'אריוך' שבכתוב הקשה בישיעה טז, ט:

על כן אבכה בבכי יעזר גפן שבמה אריוך דמעתי חשבון ואלעלה כי על קיצך ועל קצירך היד נפל⁵ – אלא שאז לא ידעתי אלא מקצת הדברים, שיש לומר על מלה זו. המלה 'אריוך' הובנה בדרך כלל כפועל, כצורה מן 'רוה', כאילו כתוב היה 'אריוך דמעתי', כלומר, ארווה אותך בדמעתי. ואולם אפילו היה כתוב כך, הייתה צורה כזאת קשה במשפט. מצד הלשון אין צורות כאלה, מורחבות ביוֹד (כגון ירויון מדשן ביתך), באות בפועל לפני כינוי המושא, כהערת ארליך למקום; ומצד העניין אין הנביא בא לומר אלא שהוא בוכה על הגפן שהיא סיבת צערו, ולא שהוא ירווה את הגפן בדמעתי. לפי מבנה המשפט טבעי הוא הרבה יותר לראות באותיות 'אריוך' שם-עצם ולא פועל, ולמעשה תרגמו אותן השבעים בשם-עצם: τὰ δένδρα σου – כלומר: עציך, אילנותיך, ואילו במגילת ישעיהו א כתוב במפורש: 'א ר ו י כ' – אלא שאין ארזים אופייניים לארץ מואב, ובוודאי אין לייחס 'אריוך', בכינוי הגוף השני, לגפן; ואין הארזים עצי פרי, עד שאפשר לומר עליהם: כי על קיצך ועל קצירך היד נפל.

1 ملك

2 ملكة

3 منخ

4 منحة

5 אין הקבלה למלים 'אריוך דמעתי' בפרשה הדומה שבירמיהו מח. במקום 'כי על קיצך ועל קצירך היד נפל' כתוב שם מח, לב: 'על קיצך ועל בצירך שד נפל'.

לפנינו באותיות 'אריוך' לא פועל משורש 'רוה', אלא שם-עצם משורש 'ארה' במשמעות קטף. אלא שלפנינו נוסחה טיפוסית, אשר מקבילה לה בתיאור הגפן השדודה בתהלים פרק פ, ומכאן אף פירושה המדויק של המלה. בתהלים פ, ט וכו' נאמר, כידוע, על ישראל בתמונת הגפן:

גפן ממצרים תסיע	תגרש גים ותטעה:
פנית לפניה	ותשרש שרשיה ותמלא ארץ:
כסו הרים צלה	וענפיה ארוי אל:
תשלח קציריה עד ים	ואל נהר יונקותיה:
למה פרצת גדריה	וארוה כל עברי דרך: וכו'

הייתה זאת אפוא נוסחה טיפוסית בספרות המקרא לדבר ראשונה על יופייה ועושרה של גפן, אשר 'תשלח קציריה עד ים ואל נהר יונקותיה', כדי לאמור אחר כך על החרבת הגפן, כי 'ארוה כל עוברי דרך'. וגם בישעיה טז 'אריוך דמעתי' פירושו, כשם-עצם משורש 'ארה' ולא כפועל מן 'ריה' או 'רוה': על היותך ארויה, על כי ארו אותך כל עוברי דרך, על כך תרד דמעתי.

ונביא כאן דברי בירור על מלה הבאה רק פעם אחת במקרא, היא המלה 'תשורה' בדברי שאול אל נערו, אחרי שנאש שאול מלמצוא את אתונות אביו: 'ויאמר שאול לנערו והנה גלך ומה נביא לאיש כי הלחם אול מכלינו ותשורה אין להביא לאיש האלהים מה אתנו' (שמואל א ט, ז). רגילים אנו להבין תשורה במשמעות 'מתנה', והיו שמצאו הוראה קרובה לכך במלים הסתומות 'ותשרי למלך בשמן' בישעיה נז, ט. ואמנם התרגומים הקדומים נחלקו בפירוש המלה תשורה. השבעים מתרגמים *πελειον* או *ὑπόστασις* כנראה במשמעות 'שארית', שיריים', בגזירת המלה משורש 'שאר', שיר' כזה; תי מתרגם 'מדעם דכשר', ורשי' אומר על כך, שהתרגום ראה ב'תשורה' לשון ישר, והשווה 'תשועה' על יד 'ישועה'. אבל מעניין ביותר הוא תרגום הוולגאטה: *sportella* (צורת הקטנה מן *sporta*, כמו *sportula*) שפירושה בעיקר סל קטן, טנא קטן, שהיו מביאים בו מנחה למלך ולמקדש. מניין תרגום מיוחד זה, שבוודאי אינו נלמד מן העניין בלבד? נדמה לי, שאין פירושו זה מסתבר אלא מתוך זיהוי המלה העברית 'תשורה' במלה היוונית *θησαυρός*, שגם פירושה, מלבד המשמעות הידועה של 'אוצר' וכדומה, אף סל או קופסה להבאת מנחה, *offertory-box* (ראה את העדויות לכך במילונם של לידל וסקוט למלה). המלה *θησαυρός* למעשה אין כל גזירה אפשרית לה ביוונית (על כך מודה, למשל, Boissacq במילונו האטימולוגי בפירושו); מאידך, יש במלה זו בדיוק אותם ההגאים כבמלה העברית 'תשורה', והואיל וכמה מונחים שבפולחן עברו, כידוע, מארץ כנען לתחום הלשון היוונית, יש לשאול, אם אין גם המלה היוונית *θησαυρός* שאולה מן הכנענית-עברית 'תשורה'. ואשר לגזירת המלה בעברית, יש לראות את דברי רשי', האומר: 'ומנחם פירש תשורה לשון תקרובת ראות פני מלך ואדם חשוב, לשון אשורנו (במדבר כד, יז) וגראין דבריו'. ויש להוסיף, שאין כאן ראיית מלך ואדם חשוב בלבד, אלא גם ראיית פני האלוהים, אשר גם שמואל הרואה מדבר בשמו; והואיל וכלל הוא בענייני הראיון, בראיית אלוהים ומלך: 'ולא יראו פני ריקם' (שמות כג, טו ועוד), על כן טבעי הוא, שקיבלה מלה במשמעות 'תשורה', כלומר, ראיית פני אלוהים ומלך, את ההוראה הנוספת: 'טנא המנחה' המובא בשעת הראיון.

במקרים מרובים אף לא הוכר מבנהו התחבירי של משפט מן המשפטים, ועובדה

זו גרמה להבנה מוטעית של מלים ושל צירופי מלים, וגם להצעת תיקונים תפלים, ללא צורך בהם.

בתהלים קט, כנאמר:

כצל כנטותו נהלכתי ננערתי כארבה,

והואיל ולא מצאו הפרשנים דוגמה לנעירת הארבה, הוציאו אלה את הפועל ואלה את השם מפשוטו, או שהציעו תיקוני גרסה להם. ואולם אין הכוונה אלא: ננערתי כמו בבוא הארבה, כאילן זה, שארבה בא עליו, וכאילו ננער האילן מעליו ומפריו; כך נשארתי ריק ומחוסר כול. ומובן, שכן עלינו להבין גם את הנאמר בנחום ג, טו:

שם תאכלך אש תכריתך חרב תאכלך כילק,

התכבד כילק התכבדי כארבה,

כלומר, יבואו עליך במכבד¹ ובמטאטא, וירוקנו אותך כאילן זה, אשר הילק, הארבה אוכל ומרוקן כל מה שעליו.

קושי כזה נגרם תכופות גם על ידי חלוקת הפסוקים והפרקים, הסותמת את הבנת הכתובים.

בישעיה לב, יט—כב כתוב, לכאורה בשני פסוקים שאין קשר ביניהם:

וּבְרַד בְּרַדַּת הַיַּעַר וּבשפלה תשפל העיר:

אשריכם זרעי על כל מים משלחי רגל השור והחמור.

והואיל והובן הפסוק הראשון, פס' יט, כמשפט חייווי בפני עצמו, לא מצאו הפרשנים, כל דרך להבנתו. ואולם למעשה אין פס' יט אלא תיאור המקום במשפט, שעיקרו לא בא אלא בפס' כ. וזה פירושו: וּבְרַד, כלומר: ובמורד; ובאיזה מורד? ברדת היער, ז"א במורד היער; ומקביל לכך: ובשפלה; ובאיזה שפלה? בשפלה, אשר שם תשפל העיר; בכל מקום כזה, במורד ובשפלה, 'אשריכם זרעי על כל מים משלחי רגל השור והחמור'. ואמנם מסתבר, שאין 'אשריכם' כאן לשון 'אשרי האיש, אשרי יושבי ביתך' וכדו', אלא צורת פועל בהפעיל מן 'שרה' במשמעות אֲשַׁרְה, אשכין; ועלינו לגרוס: 'אשרה בם', במורד ובשפלה, עובדי אדמה ורועי מקנה. וגם מכאן אפשרות חדשה לבירור אוצר המלים שבמקרא, בערכים רַד, רַדַּת וְשַׁרְה.

שוב בתהלים צה, ח—י, כתוב:

אל תקשו לבבכם כמריבה כיום מסה במדבר:

אשר נסוני אבותיכם בחנוני גם ראו פעלי:

ארבעים שנה אקוט בדור

ואמר עם תעי לבב הם והם לא ידעו דרכי:

'ארבעים שנה אקוט בדור'? כלום אין רגש זה המובע בפועל קוט, רגש פתאומי, התעוררות ברתיעה ובניגוד? וכיצד אפשר לצרף כזאת אל 'ארבעים שנה'? ועל כן הומצאו גם הצעות תיקון זולות ופוזלות, כגון: 'ארבעים שנה אקוט בדור'. ואולם המלים 'ארבעים שנה' אינן שייכות לחרוז זה, אלא חלק הן של הפסוק הקודם: 'אשר נסוני אבותיכם, בחנוני גם ראו פעלי ארבעים שנה'. ואך אחר כך נאמר: 'אקוט בדור', סוף סוף נקוטה נפשי בדור זה, ואומר עם תעי לבב הם וכו'.

1 עי' במה שכתבתי על 'כבד' בשימושים כאלה ב'הלשון והספר', ב, 236 וכו'.

במוזמר קלג, ב-ג, נאמר:

כשמן הטוב על הראש
זקן אהרן
כטל חרמון

ירד על הזקן
שירד על פי מדותיו:
שירד על הררי ציון, וכו'.

חלוקת הפסוקים היא שגרמה לכך, שחשבו, כי המלים 'שירד על פי מדותיו' מכוונות הן לזקן, לזקן אהרן, ומשום כך הבינו 'מדותיו' במשמעות מדים, בגדי אהרן, כאילו בא הכתוב לתאר את 'ירידת' הזקן (אם אפשר לאמור כך בכלל) אפילו לא על הבגדים, אלא על פי הבגדים דווקא. וחלוקת הפסוקים היא שגרמה לקושי המכריע שבפס' ג, המדבר כאילו על 'טל חרמון שירד על הררי ציון'. והואיל ואין לראות, כיצד יגיע טל החרמון כדי לרדת על הררי ציון, המרוחקים והיבשים, היו אף שהציעו תיקון כגון על הררי 'עיון' שבצפת, וזאת, אף על פי שההמשך: 'כי שם צוה ה' את הברכה חיים עד העולם', כוונתו רק לציין, ולא למקום אחר.

ואולם אין עלינו לקרוא, בחלוקה מכוונת של המשפטים, אלא:

כשמן הטוב על הראש ירד על הזקן זקן אהרן,
(כשמן הטוב) שירד על פי מדותיו כטל חרמון

— כלומר, כשמן הטוב שירד בשפע, יותר מכפי כל מידה, כטל חרמון, העשיר במים — (הלוואי) שירד (כשמן הטוב הזה) על הררי ציון, כי שם ציווה ה' את הברכה חיים עד העולם.

ויש אשר פרשה מפרשיות המקרא אינה מתבררת כראוי אף במליה אלא מתוך ידיעת יחסה הספרותי אל פרשיות אחרות באותו ספר או במקרא כולו. הנה, למשל, דוגמה חדשה מתוך ספר איוב, שכל כך עמלתי בבירורו במשך כחמישים שנה, ודוגמה זו לא נתבררה לי כל צורכה אלא בזמן האחרון, אף אחרי צאת פירושי, הסופי לפי שעה, בעיבוד לועזי, באנגלית.

באיוב כו, יד נאמר, בסיומה של פרשה, המתארת את ממשל האימים, שהאל העליון רודה בה בעליונים ותחתונים יחד:

הן אלה קצות דרכו ומה שמץ דבר נשמע בו ורעם גבורתו מי יתבונן.
ותמוה היה הדבר, למה, אחרי כל התיאור, המביא גם את דברי ה'קל וחומר':
'ומה יצדק אנוש עם אל ומה יזכה ילוד אשה; הן עד ירח ולא יאהיל וכוכבים לא זכו בעיניו; אף כי אנוש רמה ובן אדם תולעה' (כה, ד-ו). וגם אחרי הדוגמאות ממלחמת האלוהים בעליונים ובתחתונים, כגון: 'הרפאים יחוללו מתחת מים ושכניהם: עמודי שמים ירופפו ויתמהו מגערות' (כו, ה, ושוב פס' יא וכו'), ואחרי שכבר סיכם הנואם את דבריו ואמר: 'הן אלה קצות דרכו ומה שמץ דבר נשמע בו', שאחרי סיום זה כאילו יזכור, שבעצם היה צריך להזכיר גם את הרעם, ויוסיף ויאמר, לבסוף: 'ורעם גבורתו מי יתבונן'.

ואמנם, כבר הוכח בפירושי, שאין משמעות המלה 'שמץ': דיבור, או, כדעת אחרים: מעט, מקצת, אלא 'שמץ' פירושו: פחד ואימה. ואם נאמר לנואם בדברי החלום הנורא בפרק ד, יב וכו', שאין מלאכי מעלה ואף כי בני אדם שוכני בתי חומר יכולים למצוא צדק בפני האל הגדול, בלשון זו: 'ואלי דבר יעב ותקח אזני שמץ מנהו', אין פירוש הדברים אלא: ותאחז אזני פחד ואימה מן הקול ששמעתי, כשימוש הצירוף הערבי אח'ד'ה מן אל אמר שמאצ'1, במשמעות זו: אחז את נפש האדם פחד מן הדבר. וכן

1 اخذه من الامر شخاص

נאמר גם במקומונו בפרק כו 'זמה שמץ דבר נשמע בו', במשמעות: ומה נורא, ומה איום היה הדבר שנשמע. אלא שתיאור החלום מספר, כי באה בת קול אלוהית זו לחולם אחרי רוח סערה מסמרת את הבשר (זה פירוש הפס' ד, טו: 'רוח על פני יחלף תסמר שערת בשרי'), וכמובן, באה רוח סערה זו גם בלוויית רעם, ואם בא בפרק כו, אחרי הסיכום 'הן אלה קצות דרכיו' עוד המשפט 'זמה שמץ דבר נשמע בו ורעם גברתו מי יתבונן', אין כאן אלא עדות לכך, כי גם הדברים שבפרשה זו, הכוללים גם אותו קל וחומר 'זמה יצדק אנוש עם אל וכו'', לא באו כל אלה גם כאן אלא מתוך חזרה על תיאור החלום המפורש שבפרק ד. על התופעה שבחלום והנאמר בו, ולא על כל מעשה האל, אומר הנואם בפרק כו, 'זמה שמץ דבר נשמע בו', כלומר: ומה נורא היה זה, כשנשמע הקול הזה באחזני בחלום, זרעם גבורתו מי יתבונן'. כלומר: וכלום יש מי שהיה יכול להתבונן, כשנשמעה אותה בת קול בסערה נוראה, מלווה ברעם? וכמובן יש עוד להוסיף כהנה וכהנה מקרים כאלה, אשר לא הוכרה בהם מלה מן המלים בצורתה או בהוראתה משום טעות סופר, אפילו בגלל טעות סופר קלה שבקלות, טעות המסורת בניקודה של מלה, או בחילוף האותיות הדומות יו, ד-ר, ב-כ, ה-ח, וכו', או בשיכול אותיות כגון 'שמלה-שלמה', ועוד ועוד.

מפורסמים הדברים שבפרשת היריונה של רבקה אשת יצחק, אחר היותה עקרה: זיתרצצו הבנים בקרבה ותאמר אם כן למה זה אנכי ותלך לדרש את ה' (בראשית כה, כב). משפט זה, 'אם כן למה זה אנכי'¹, חסר נשוא הוא לכאורה, ועל כן משלימים או משנים תרגומים קדומים ופרשנים ותיקים את העניין, כגון, בשבעים: *iva t' moi touto* (כלומר, למה לי זה), בוולגאטה: *quid necesse fuit concipere?* (למה צריך היה להרות), תי: 'למה דין לי בנין', תרגום הקטעים (ירושלמי): 'למה כען לי חייך למהוי לי [בנין]', רשי: 'למה זה אנכי מתאוה ומתפללת על הריק, ועוד; ובכיוון זה הציעו מפרשים חדשים אף תיקונים, כגון: 'למה זה אנכי הרה (גרטץ), למה זה אנכי חיה, למה זה אָנָּה לי, למי זה אנכי, ועוד. אין מקום לכל התיקונים וההשלמות האלה, ואין להשוות גם את דברי רבקה בפרק כו, מי: 'קצתי בחיי מפני בנות חת אם לקח יעקב אשה מבנות חת כאלה מבנות הארץ למה לי חיים'. כי גם במקום זה אין שאלתה של רבקה אומרת, בכיוון לעבר ולהווה: למה זה אנכי חיה (וכעין זה השאלה: למה זה אנכי הרה), אלא שאלתה מכוונת היא לעתיד, כאילו 'למה לי להוסיף ולחיות, למה זה אחיה', וגם כאן השאלה צריכה להיות מכוונת לעתיד, בפרט בדומה לכתובים כגון באיוב ט, כט: 'אם) אנכי ארשע, למה זה הבל איגע'. ולא על ההיריון קובלת רבקה, אלא על התרוצצות הבנים בקרבה, המעוררת את החשש לאסון שיקרה לה בלידה, או אף לפני הלידה. והואיל ומצד אחר אין כל צורך במלת 'אנכי'—כי למה כאן להדגיש את האנכי של רבקה?—ברור הדבר, שאין כאן אלא טעות הנקדים, טעות טבעית זו, שראו באותיות 'אנכי' את כינוי הגוף הראשון, בעוד שעלינו לחפש באותיות אלו את הפועל, אשר בלעדיו המשפט הוא חסר. אין לגרוס אלא: למה אָנָּה, כצורה מן הפועל 'נכה' (שממנו ההפעיל הכה), הבא גם בצורות כגון: 'זהפשתה והשערה נָכְתָה כי השערה אביב והפשתה הגבעול והחטה והכסמת לא נָכו כי אפילות הנה' (שמות ט, לא-לב), ובפרט 'הבו את אוריה אל מול פני המלחמה החזקך ושבתם מאחריי וְנָכָה ומת' (שמואל ב, יא, טו), כלומר: למה זה אחיה נכיה ושבורה עד מוות בהתרוצצות הבנים שבקרבי. ועובדה היא, שבצורות

1 כן גם בת"א: למא דנן אנא.

כאלה, שבסיומן באה יוֹד במקום ה־א במקרא, כגון: יחטאתם מלפניך אל תמחִי (ירמיה יח, כג), אף סטו הנקדנים מניקודו הרגיל של הפועל, עד שכתבו, למשל, צור ילדך תְּשִׁי (דברים לב, יח), במקום תְּשֶׁה מן נִשְׁה, בהשמטת הדגש שבשייך, עד שהצורה הצפויה במקום אֲנָכָה, לפי דרכי הנקדנים, לא רחוקה היא כלל מניקודם: אָנָכִי. והנה מספר דוגמאות של חילופי אותיות דומות:

(א) של י-ו: בתהלים לט, ז, כתוב: 'אך בצלם יתהלך איש אך הבל יהמיון, יצבר ולא ידע מי אספם'. אין 'צלם' במשמעות מתאימה בלשון. המכוון, כנראה, אינו אלא 'אך בצלמות (ז־א בחושך) הלך איש', והשווה במיוחד באותה הקבלה בקהלת ו, ד 'כי בהבל בא ובחשך ילך ובחשך שמו יכסה'.

(ב) של ב-כ: ידועים דברי אבימלך אל שרה בבראשית כ, טו: 'ולשרה אמר) הנה נתתי אלף כסף לאחיך הנה הוא לך כסות עינים לכל אשר אתך ואת כל ונכחת'. לא נתברר, מה כאן כוונת הביטוי 'כסות עינים', ולא נמצא כל פירוש מניח את הדעת, ולא כל תיקון מסתבר למלים 'לכל אשר אתך ואת כל ונכחת'. ואולם, קל היה זה בעצם להכיר, שאין 'כסות עינים' אלא 'סתר פנים', הבא לכסות את ראובן מעיני שמעון, לבל יראנו. והרי כך, למשל, כתוב בפירוש באיוב כד, טו: 'ועין נאף שמרה נשך לאמר לא תשורני עין וסתר פנים ישים'. וגם כאן, בדברי אבימלך, המכוון הוא: 'הנה נתתי אלף כסף לאחיך לבל יִשָּׂר אֶתְךָ וְאֶתְךָ שישמשו מעין כסות עיניים לך כלפיי, לבל אשור אותך, לבל אוכל לראות אותך, ועל ידי כך 'את בלי נכחת', את שמורה מכל תוכחת, וכל מוכיח לא יוכל להוכיח אותך. אין כאן אלא טעות סופר קלה זו בין 'כל' ו'בל', כמו, למשל, במלים 'כל תשא עון וקח טוב' בהושע יד, ג, אשר, לדעת רבים, כוונתן: 'בל תשא עון'. ושים לב לסגנון המליצי שבמשפט, המורה על כך, כי נוסחה משפטית קדומה לפנינו, שהיו רגילים לקבוע בה בבית דין ערבות, המשמשת כסות עיניים, לבל יראה הרואה את האישה לשמור אותה מתוכחת ואשמה.

בתהלים קכו, ב, אחרי 'שוא לכם משכימי קום מאחרי שבת אכלי לחם העצבים', באות במזמור זה, אשר כותרתו 'שיר המעלות לשלמה', המלים הסתומות: 'כן יתן לידידו שנא', שהפכו בלשונות אירופה לפתגם, בצורות שונות, כגון: For so he giveth Dem Seinen gibts der Herr im Schlafe -, his beloved sleep וכד'. ואכן, מה עניין כאן ל'שנא' כלשון שנת הישן בלילה? מה עניין לידיד, ומה עניין לאמור עליו כזאת במלת 'כן (יתן)' אחרי 'אכלי לחם העצבים'? כלום לחם עצבים יתן לו בשינה? והנה אין 'ידידו' כאן אלא קיצור שמו של שלמה המלך, אשר המזמור מיוחס לו: ידידיה, ובהמשך ידובר מיד על בנים: 'הנה נחלת ה' בנים שכר פרי הבטן וכו'; ואין הנוסח המכוון אלא, בברכה להולדת בן לשלמה, שנקרא 'ידידיה': 'בן יתן (ה') לידידיה שני', ועל כן ההמשך 'הנה נחלת ה' בנים שכר פרי הבטן וכו'. וגם כאן אפשר, שהצורה 'שנא' במקום 'שני' מורה על נוסחה, נוסחת ברכה קדומה, מיוחדת בלשונה.

(ג) של ה-ח: אם כתוב, למשל, במשלי כה, ב:

'כבד אלהים הסתר דבר וכבד מלכים חקר דבר', מה הדמיון שבין 'הסתר דבר' מכאן ו'חקר דבר' מכאן? היינו צריכים לשקול, כאפשרות, שאין הכוונה לאל: 'כבד אלהים הסתר דבר וכבד מלכים חקר דבר', כלומר, לעשות את דברם יקר ונדיר, כלשון 'הקר רגלך מבית רעך פן ישבעך ושנאך'. והרי מעין זה יש לגרוס, כדעת רבים גם על יסוד תרגום השבעים, בפס' כז של אותו פרק: 'אכל דבש הרבות לא טוב והקר

כבד כבוד', במקום 'חקר כבד כבוד'. ואמנם בפתגם שלפנינו אפשר להגיע לאותה כוונה בקירוב בקריאה שבשיכול: 'כבד אלהים הסתר דבר וכבד מלכים רַתַּק (במקום: חקר) דבר', ואפשרות זו אף נראית יותר.

כי אמנם מרובים במקרא, גם נוסף על שפע הדוגמאות שמניתי בפרק מיוחד בספרי 'הלשון והספר', המקרים של שיכולי אותיות.

בדברי יעקב על שמעון ולוי בבראשית מט, ה:

שמעון ולוי אחים כלי חמס מקרתיהם

אין פירוש אחר של המלה 'מכרתיהם' מסתבר מצד הלשון אלא זה המיוסד על השוואת דברי יחזקאל (טז, ג) אל ירושלים: 'מכרתיהך ומלדתיהך מארץ הכנעני אביך האמרי ואמך חתית'. לפי זה אין 'מכרתיה' או 'מכרתיה' של פלוני אלא מוצאו, ייחוסו הקדום והראשון. אלא, שלפי זה קשה לחבר 'מכרתיהם' בעניין עם 'כלי חמס', כנוסח המסורת - אין מוצאם וייחוסם של שמעון וראובן ב'כלים'; ואף קריאתם של השבעים *(συνετέλεσαν ἀδικίαν ἐξ αἰρέσεως αὐτῶν)* ושל הוולגאטה (*consum-* *maverunt iniquitatem adinventionis suae*), שגרסו 'כלו' במקום 'כלי', ואשר על פיהם הוצעו הצעות בלתי אפשריות, אינה עולה יפה עם 'מכרתיהם' באיזו הבנה שהיא.

מאידך, הצלע הראשונה שבכתוב חסרה היא 'שמעון ולוי אחים', משפט כזה לעצמו סתום הוא. כל בני יעקב אחים הם, ולפי ההקבלה וההמשך בפס' ו היה צריך לומר, כי אחים הם שמעון ולוי לאנשי חמס, לרוצחים ולשודדים, בדוגמת ביטויים כגון 'אח הוא לבעל משחית' (משלי יח, ט); ובדמיון לדברי הייחוס שבספר יחזקאל 'מכרתיהך ומלדתיהך מארץ הכנעני אביך האמרי ואמך חתית', הכוונה צריכה להיות ביתר דיוק לרוצח קדום, מלפני תקופת האבות.

ועל כן טבעי הוא לחשוב, שהגרסה המכוונת במקום 'שמעון ולוי אחים כלי חמס מכרתיהם' הייתה, בשיכול האותיות 'מ כ ל': שמעון ולוי אחי לְמֶךְ וחמס (כלומר: ואנשי חמס) מכרתיהם, וכלמך זה שאמר לנושיו:

'כי איש הרגתי לפצעי וילד לחברתי' (בראשית ד, ג),

כך נאמר כאן על שמעון ולוי 'אחי למך': 'כי באפם הרגו איש וברצונם עקרו שור'. ומכאן יתר בירור להבנת המלה 'מכרות', וגם למבנה הספרותי של ברכת יעקב. כי גם המלים 'כי באפם הרגו איש' וכו' רמוז מפורש הן לדברי למך: 'כי איש הרגתי לפצעי וילד לחברתי'.

ואין מקרה זה דומה אלא לכותרת המזמור ט: 'למנצח על מות לבן מזמור לדוד', שאין בה 'לבן', כדעת רבים, אלא שיכול השם 'נבל' שבשמואל א כה. ויותר מזה: אפשר שגם במסורת הקדומה קיימת הייתה צורת השם 'מכל' על יד 'למך', ואולי דווקא צורה זו, 'מכל', היא שהובנה כשם לאיש מְכַלֶּה ומשחית.

ושוב בישעיה נח, ז, כתוב: 'הלא פרס לרעב לחמך ועניים מרודים תביא בית כי תראה ערם וכסיתו ומבשרך לא תתעלם'. מה עניין 'בשרך' על יד הרעב, העני והערום מכסות? אין מקום לתיקון הזול 'ומבשרו', כאילו של הערם, וקשה לקבל 'מבשרך' במשמעות המקובלת של שאר בשרך, כאילו הכתוב מעוניין בדאגה לקרובי האדם במיוחד, ולא לכל עני ונצרך. ומובן, שאין 'בשרך' יכול לבוא במשמעות הכללית של רעך בכלל. והנה, במקום שהמקרא מדבר על סוגי העניים הנתונים ברשות האדם, הוא מצרף עליהם את השכיר, כגון בדברים כד, יד: 'לא תעשק שכיר עני ואביון', ובמלאכי ג, ה: 'ובעשקי שכר שכיר אלמנה ויתום ומטי גר'. לדעתי

כתוב היה, בשיכול האותיות ובחילוף ב-כ: 'ומשכך לא תתעלם'. בתרגומי הגרמני למקרא, השומר על נוסח המסורת, ניסיתי להביע את המושג בתרגמי: *und deinem Leibeigenen entsag dich nicht*.

המלה 'תרופה', שאנו מרבים כל כך להשתמש בה במשמעות סם מרפא וכדומה, יסודה בלשון אך במקום הבודד שביחזקאל מו, יב, בתיאור האושר הצפוי לירושלים וליהודה באחרית הימים, כשנחל פלאים יזרום בירושלים ויפרה את כל סביבתה, 'ועל הנחל יעלה על שפתו מזה ומזה כל עץ מאכל לא יבול עלהו ולא יתם פריו לחדשיו יבכר כי מימיו מן המקדש המה יוצאים והיו (קרי: והיה) פריו למאכל ועלהו לתרופה'.

ואמנם הבינו גם המתרגמים הקדומים וגם פרשנינו העברים וחוקרי זמננו את המלה 'תרופה' כאן בהוראה זו, כלשון רפואה ומרפא. ואולם, אין צורת המלה מרשה פירוש כזה; אין לגזור 'תרופה' בעברית אלא מן רוף¹ או מן 'תרף', שאין לזהות אותם ללא הוכחות בשורש 'רפא', שהוא לבדו משמש לשון רפואה בעברית; ואילו 'תרופה' לא תוכל להיות לפי צורתה אלא לשון התרופפות וחולשה. ומשום כך אף חיפשו המדקדקים העברים בימי הביניים תירוצים דחוקים כדי לבאר, כיצד תוכל מלה כגון 'תרופה' לשמש למושג רפואה¹; ואילו חכמי התלמוד מודים בפירוש בכך, שהוראתה האמיתית של המלה תרופה לא הייתה כלל ידועה להם, ובכמה מקומות, בירושלמי ובבבלי וכן במדרשים, נשאלת השאלה: 'מאי לתרופה?', והחכמים מנסים לתת תשובות שונות על שאלה זו, שכולן, למעשה, אינן אלא דרשות, כגון: 'להתיר פה של מעלה' או 'להתיר פה של מטה', ואך אחת התשובות היא זו של רבי יוחנן, החי בארץ ישראל, בתחום השפעתה של הלשון היוונית, והמבאר את המלה על פי היוונית 'תירפיה' (*θεραπεία*)².

אין אפוא הבנה זו של המלה 'תרופה' כלשון מרפא מיוסדת אלא על דרוש מלשון יוונית, דרוש אשר למעשה אינו הולם כלל את עניין הכתוב. כי זאת כוונת הכתוב: לספר, כי באחרית הימים תיהפך ירושלים ותיהפך כל ארץ יהודה כאילו לגן עדן. נחל פלאים יזרום מן המקדש אל ירושלים ואל יהודה כולה, נחל אשר על ידו יגדלו עצים ונפלאים, כמו בשעתם בעדן גן אלוהים. כל עץ כזה יבכר לחדשיו, בכל חודש יתן ביכורים, ביכורי תאנים. ועץ זה יספק את כל צורכיהם של בני יהודה, ללא צורך לעמול לשם מחיה. כי יהיה פריו של כל עץ ועץ כזה למאכל להם, כמו פרי עץ הגן בשעתו לאדם ולחווה. וכלום אפשר להמשיך ולאמור על 'עלהו' של העץ, שהוא

1 השווה, למשל, את דברי ריב"ג, המביא בספר השרשים, בשער הרש והואו והפא (בתרגום ר"י אבן תבון) כדברים האלה: 'עמודי שמים ירופפו (איוב כו, יא) פירושו אצלי יכתו וישברו מענין בתוך הריפות בעלי (משלי כז, כב) אשר היא החטה הנחבטת ונכתשת וקראה כן מפני שהיא נכתשת ונשברת. ושמו ר' יהודה מענין ועלהו לתרופה ואינגו נכון אצלי מפני שאין לשבר ולא לכתישה בתרופה ואין תרופה כי אם מרפא ואין טעם למרפא ברופפו אך ענינו ישברו ויכתו, ואם כן הם שני ענינים ומפני שלא מצאנו ענין הרפואה בלשון הזה העלול העין ומצאנו אותו בלשון העלול הלמד וכו', היינו יכולים לומר כי לשון תרופה הפוך מן הלשון הזה העלול הלמד. וכבר נאמר כי ענין תרופה התכה, כלומר התכת המדוה אשר בה תהיה הרפואה ושירופפו תתך ותוב'.

2 ראה את מראי המקומות ואת שינויי הנוסח המובאים בספרו של ש' קרויס על המלים היווניות והרומיות שבדברי חז"ל.

ישמש להם לתרופה, במשמעות מרפא? לשם תרופות מרפא אין צורך אלא במנות קטנות, במקרה של מחלה, והמדובר כאן הוא על כל עלה, כלומר על כל עליהם של העצים, כשם שאין 'פרי' אלא כל פרי, כל הפירות של כל עץ ועץ. וכלום על ריפוי חולים מדובר כאן? הרי אין הכתובים מדברים אלא על מצב פלאים זה, שבני יהודה יהיו בו כמו בן עדן, ללא צרות וללא מחלות! אין הכתוב מדבר אלא על כך, שעצים אלו יספקו את כל צורכיהם של בני האדם, ואין המקרא נוהג לדבר על כל צורכיהם של בני האדם אלא בלשון הצירופים כגון: 'לחם לאכל ובגד ללבש' או, 'לחם ושמלה', או בצירוף הזה שבישעיה כג, יח, על סחרה של צור: 'והיה סחרה ואתנה קדש לה' לא יאצר ולא יחסן כי לישבים לפני ה' יהיה סחרה לא כל לשבעה ולמכסה עתיק'. אין פירוש מכוון לפי העניין למלים 'למאכל... לתרופה' אלא: למאכל ולמלבוש. ואם נזכור מה שנאמר בבראשית ג, ז, על אדם וחוה בן עדן: 'ותפקחנה עיני שניהם וידעו כי עירמם הם ויתפרו עלה תאנה ויעשו להם חגרת', כי אז נכיר, שאין כאן אלא מקרה נוסף של שיכול האותיות, והמכוון הוא: והיה פריו למאכל ועלהו לתורה, כלומר, לחגורה (תפורה). עד שלא יהיה צורך עוד לעמול בהכנת בגדים אחרים; ואין כאן אלא אותה מלה, הבאה, בריבוי 'תוברות' או ביתר דיוק 'תופרות' (כך בנוסחת הפירוש המיוחד לרב האי גאון). במשנה כלים כה, א: 'כל שיש לו תופרות, יש לו אחוריים ותוך, וכל שאין לו תופרות אין לו אחוריים ותוך'. כך ישמשו עלי העץ לבני יהודה חגורות במקום בגד ללבושם, כבימי שבת האדם בגן אלוהים! ועלינו לקבוע, שלא הייתה מלה כגון 'תרופה' בלשון המקרא, ואין מקום לשרש 'רוף' במשמעות זו או זו בתנ"ך.

בעמסו ז, ז, כתוב: 'כה הראני והנה אדני נצב על חומת אנך ובידו אנך'. ודאי, אנך הוא בידו של האל הנראה לגביא, אנך הבניין. אבל 'חומת אנך' מה פירושה? כתוב היה, לדעתי: 'על חומת אנך', ומלת 'אנך' היא שנקראה 'אנך', בשיכול האותיות ובחילוף ב-כ, בהשפעת 'אנך' שבהמשך הפסוק.

ב

שינוי יסודי אחר לגבי המילונים המקראיים הקיימים הוא בעובדה, שהמילון שאנו עובדים בהכנתו, עליו להיות מילון היסטורי גם במובן זה, שאין לו להסתפק בקביעת הוראתה המקורית של כל מלה ומלה, כפי שזאת יוצאת מן הברור המדעי, אלא שהוא יסקור גם את תולדות הפירושים, שניתנו למלה זו או לצירוף זה במסורת הפרשנית, הואיל והרבה מן הפירושים האלה הפכו מצדם במשך הדורות לשימושים חיים בלשון ובספרות. הנה כבר הזכרנו, למשל, את דוגמת המלה 'תרופה', המשמשת בכל הספרות העברית ובלשון ימינו בהוראה זו של סם מרפא, עד שאי אפשר לנו בלעדיה. פירושים כאלה במקרים מרובים ידועים הם, כמקרה זה, מן הספרות ומן החיים, בעוד שנשכחו פירושים נוספים הרבה מאוד, שלא נזכרו ושלם נרשמו. יש מבין הדברים כאלה, שלא נאמרו ראשונה אלא לדרשה, כמדרשים אלו שדרשו את המלה 'בכל' בלשון זו: 'בת היתה לאברהם, ובכל שמה', ומדרש אחר דורש גם 'כל' ו'נכחת', בכתוב, שדיברנו עליו, כשמות פרטיים. אבל יש שמדקדים ופרשנים הבינו מלה מן המלים בפירוש, שאמנם היום שכחנו אותו, אבל בספרות שימשו מלים אלו על פי הפירוש הזה, ואין להבין ספרות זו אלא על פי ההכרה, כי אישים

מסוימים, ואף תקופה מסוימת בספרות השתמשו, למשל, במלה 'מקשה' כלשון היקש ושוויון, או במלת 'שפי' במשמעות חיגר ופיסח, על פי הבנה כזאת במקרא. בתקופות הפרשנות הקדומה, וגם המאוחרת, התווכחו על החלק השורשי שבמלים, עד ששאלו, למשל, אם יש לראות בביטוי: 'כידודי אש' (איוב מא, יא) לשון 'כידוד' ב"כ שורשית, או לשון 'ידוד' עם כ היחס, ואם מצאו המעתיקים מלה כזו, 'ידוד', בשיר מן השירים, תיקנו אותה בטעות, הואיל ולא הכירו אותה, וכתבו במקומה, למשל: ידיד. אי אפשר למנות כאן מן הדוגמאות המרובות לתופעה זו, ואזכיר רק את המלה 'שממית' שבמשלי ל, כח, אשר רבים ראו בה מין ממיני הלטאות, ואחרים, לדעתי בצדק, את העכביש. והנה, רב סעדיה גאון בתרגומו ובפירושו המצורף לתרגום, ראה בשממית ציפור, את הסנונית, ומבאר את הכתוב לפי הבנה זו. מניין לו פירוש תמוה זה? מי יודע, שמא היה לפניו תרגום ארמי כזה, שהאות מ הייתה כתובה בו בצורה כזאת, שאפשר היה לקרוא במקומה נו או ני, עד שנולדה הקריאה סנוניתא במקום סממיתא, וטעות סופר זו הפכה פירוש לכתוב.

וגזכיר כאן במיוחד את לשון המגילות ממערות המדבר, המיוסדת בעיקרה על לשון המקרא, אלא שאוצר המלים המקראי בא גם בהן בפירושים שונים, אף לא ידועים מקודם, כגון בשימוש המלה 'חלכאים' במשמעות רשעים, שם ארץ הכתים כנראה במשמעות הרומאים, כהתחלה לאותה התפתחות, שהפכה אחר כך שמות מקום ועמים שבמקרא, כגון אשכנז וצרפת או ספרד לעמים וארצות שבעולם המערבי.

ג

אין גם להתעלם, בתוך עבודת המחקר במילון המקראי, מלשונם של החכמים ושל הספרות המאוחרת, שגם מתוכה אנו רושמים פרטים מעניינים ומאלפים לרגל ראשית עבודתנו בתחום המקרא. וגם כאן, ואף מתוך עבודתי במילון בן-יהודה, שהוא כעת גמור בכתב יד, וכולו ברשות המדפיס¹, אביא כאן שלוש, ארבע דוגמאות, בעיקר מאלה המורות על הקשר של מלים וביטויים שבלשון החכמים אל מקורה הראשון שבמקרא.

המילונים התלמודיים רושמים פועל 'תרזו', בבניין נפעל, 'נתרוזו', וכן בבניין הפעיל, 'התרזו', כלשון פחד, או אף במשמעות גסה יותר, כתוצאה מן הפחד המופרז. פועל כזה הם מוצאים, למשל, במאמר החכמים, הבא במקומות שונים, והמדבר על בני ישראל במדבר, שהתאוו תאוה, והאלוהים שלח להם את השליו כבשר לאכול, אלא שלבסוף הרג אותם בחרונו, ומתו ונקברו בקברות התאוה. וזה לשון המאמר בתלמוד ובמדרשים: 'צדיק שבהם נתרוזו (נוסח אחר: צדיקים... נתרוזו²) מיד, רשע שבהם נצטער עד שלשים יום'. מה ענין כאן לחלוקה זאת, אילו הייתה הכוונה: זה פחד מיד, וזה הצטער שלושים יום? ואולם עלינו להכיר, שלא בא המאמר הזה אלא בהרחבת הדברים, שנאמרו על אוכלי השליו במקרא עצמו. הרי זהו הנאמר עליהם בתהלים קו, יד—טו: 'זיתאוו תאוה במדבר וינסו אל בשימון, ויתן להם שאלתם וישלח רוזן בנפשם'. על יסוד ביטוי זה שבתנ"ך 'ישלח רוזן בנפשם', מרחיב מאמר החכמים ואומר: צדיקים שבהם נתרוזו (כהתפעל, נתפעל, מן רוזה, ולא כנפעל מן

1 [בינתיים נסתיימה הדפסת המילון בכסליו תשי"ט.]

2 ראה את המקורות ואת שינויי הנוסחאות המובאים במילון בן-יהודה לערך 'תרזו'.

תרו) מיד, ואילו רשעים שבהם עוד הצטערו עד שלושים יום. אלה נתרוו ומתו מיד, ללא סבל, ואלה סבלו זמן רב. והרי גם בסורית בא השורש 'רזא' במשמעות קרובה לכך אף בניין אתפעל: 'אתרזא, אתרזי'.

המילונים העבריים מסיימים את האלף-בית במלה 'תתרחן', הבאה גם בכתיב 'תותרן'. ויש מביאים על ידה מן הספרות המאוחרת גם 'תתרגות' או 'תתרות', והם מבארים בעקבות כל המפרשים, 'תתרחן' או 'תותרן' בקירוב במשמעות: פגום בחוש הריח, מי שאינו מרגיש כל צורכו בריחם של דברים, או כדומה. ואולם יסוד הדברים אינו אלא במקום אחד בספרות התלמודית, בסיפור המובא בבבא בתרא קמו ע"א-ע"ב: 'אמר רב יהודה אמר רב, מעשה באדם אחד שאמרו לו אשתו תותרגנית היא ונכנס אחריה לחורבה לבדקה, אמר לה ריח צנון אני מריח בגליל, אמרה ליה מן הייב לן מכותבות דיריחו ואכלנא ביה, נפל עלה חורבא ומתה' וכו'.

ואין כאן אלא טעות גמורה בפי כל המפרשים, מראשוני הגאונים עד האחרונים שבאחרונים. מתוך עובדה זו בלבד, שנאמר לאישה 'ריח צנון אני מריח בגליל' והיא אינה אומרת שגם היא מריחה אותו ריח, למדו, שאישה זאת פגומה הייתה בחוש הריח, ושהמלה 'תותרנית' מתכוונת לאותו עניין. וכלום היה צורך בכך, שאחרים יאמרו לבעל האישה, כי פגומה היא בחוש הריח, והוא, שישב אתה ושכב אתה, לא ידע מן הדבר? וכלום כדי לבדוק אותה ולבדוק את חוש הריח שלה היה צריך ללכת אחריה לחורבה? וכלום מי שאינו מריח את ריח הצנון שבגליל – והיא כנראה לא בגליל אלא במקום מן המקומות שביהודה – כלום כזה פגום הוא בחוש הריח? ומי שפגום בחוש הריח, כלום חייב מיתה הוא, עד שתפול עליו החורבה? ברור שלא הובן הסיפור כולו, ולא הובנה המלה.

אמרו לאיש שאשתו תותרנית היא. לפי כל העניין פירוש הדבר: מכשפה ושדה היא. כי אין החורבה אלא מקום השדים והמכשפים, כבסיפורים הרבה בתלמוד ובספרות העמים, ואין בעלה הולך אחריה אלא לבדקה, אם באמת שדה היא, הנפגשת בחורבות עם שדים ומכשפים אחרים, והוא עומד ומקשיב בלבד ואינו מתודע אליה. ולא הוא השואל אותה, אלא אחד השדים הוא האומר לה 'ריח צנון אני מריח בגליל', כי רק שד ומכשף יכול להריח מה שבמרחק כזה. ואף האישה התותרנית עונה בדברי מכשפה ושדה: 'מן הייב לן מכותבות דיריחו ואכלנא ביה', כי רק שדה יכולה להריח ולדעת מה שיש ביריחו. ודרך שדים, ולא של בני אדם רגילים, היא לאכול כותבות, תמרים, ביחד עם צנון. ועל היותה שדה ומכשפה, על כך נענשה.

ובעוד שאין כל אפשרות לגזירת מלה כגון 'תתרחן', תותרן' במשמעות פגום הריח מאיזה שורש שבלשון, יש מקום לגזירת המלה במשמעות מכשף וכדומה, משורש 'תתרחן', שממנו בא גם בסורית 'תותרא', במשמעות שארית שנותרה; ורגיל המקרא לדבר על האמורי, שממנו גם סיחון ועוג מלכי האמורי בבשן ובגלעד, בלשון 'יתר האמורי' וכדומה. גיבורים, ענקים אלו, אשר בהם קושר התלמוד כל דרכי כישוף וקסמים בשם 'דרכי האמורי', הם היו לפי המקרא 'מיתר האמורי', 'מיתר הרפאים' (דברים ג, יא; יהושע יב, ד, ועוד), ומכשף, שחשבו עליו, שהוא מיתר האמורי, ונהוג בדרכי האמורי, הוא שנקרא תותרן.

והנה, ידוע מאמר החכמים בבכורות מה ע"ב: 'אמר ריש לקיש: גבוה לא ישא גבוהית שמא יצא מהן תורן', וחשבו המפרשים, שלפנינו שימוש מיוחד של המלה המקראית תתרחן במשמעות המוטת המוקם בספינה לתליית המפרשים. ואולם, בתלמוד מובא מאמר זה מיד אחרי שנאמר: 'זהתני ר' אבהו מנין שהקה"ב משתבח בבעלי קומה שנאמר

(עמוס ב, ט) ואנכי השמדתי את האמורי מפניהם אשר כגובה ארזים גבהו (אמר רב פפא באריכא שמיטה סגיא). גם כאן כנראה עלינו לגרוס לא 'תורן' אלא 'תורתן', כאן במשמעות אדם גבוה ביותר, שיש בו מתכונותיו של יתר האמורי. כי כך נחשבו תותרנים אלו לא רק כחשודים בדרכי האמורי, אלא שגובהם המופרז הוא שהעיד גם על מוצאם: מיתר האמורי.

והנה עוד דוגמה, המלמדת, כיצד יש להתחשב גם בבדיקת לשונם של החכמים בתולדות המקורות בהעתקה ובתרגום.

במכילתא, מסכתא דויסע, פרשה ב (בהוצאת הורוויץ-רבין, עמ' 161), וכנגד זה גם במכילתא דרבי שמעון בן יוחאי, נאמר: 'רבי יהושע אומר שנה אדם שתי הלכות בשחרית ושתיים בערבית ועוסק במלאכתו כל היום, מעלין עליו כאלו קיים כל התורה כולה, מכאן היה ר' שמעון בן יוחאי אומר: לא נתנה תורה לדרוש אלא לאוכלי המן, הא כיצד, היה יושב ושונה ולא היה יודע מהיכן אוכל ושונה ומהיכן היה לובש ומתכסה, הא לא נתנה תורה לדרוש אלא לאוכלי המן, ושניים להם אוכלי תרומה'¹. וקשה הדבר, שנאמר דווקא: 'לא נתנה תורה לדרוש אלא לאוכלי המן ושניים להם אוכלי תרומה', וקשה גם הצירוף של מאמר זה לזה שלפניו 'שנה אדם שתי הלכות בשחרית ושתיים בערבית ועוסק במלאכתו כל היום, מעלין עליו כאילו קיים כל התורה כולה', בלשון 'מכאן היה ר' שמעון בן יוחאי אומר'.

ואולם במקומות הרבה שבספרות התלמודית, שנאמר בהם בלשון זו 'שניים להם' וכדומה, מדובר לפני כן על 'ראשונים', שקדמו לשניים, כגון במשנה חגיגה ב, ב: 'הראשונים היו נשיאים ושניים להם אבות בית דין', ובמשנה שבמנחות ח, א-ו: 'ואיזהו מוכחר, מכמס ומוניחה אלפא לסולת, שנייה להם חפרים בבקעה; תקועה אלפא לשמן, אבא שאול אומר שנייה לה רגב בעבר הירדן; קרותים והטולים אלפא לייך, שנייה להן בית רימה ובית לבן בהר וכפר סגא בבקעה'. אין כאן 'שני' אלא כשיש ראשון, קודם לו.

וגם כאן נראה, שהיה מאמר זה מנוסח בעיקר בארמית, בקירוב בצורה זאת: לא אתהיבת אורייתא לדרישא (כלומר לראשונה) אלא לאוכלי המן ותנינן להון לאוכלי תרומה', אלא שמתרגמי המאמר הבינו 'דרישא' כלשון דרישה בתורה, ועל כן תרגמו: 'לא נתנה תורה לדרוש אלא לאוכלי המן, ושניים להא אוכלי תרומה'. ועיקר כוונת הדברים היא, שלא נתנה תורה אלא לאלה המשליכים את יבם על הקדוש ברוך הוא, כאוכלי המן וכאוכלי תרומה, והעלה עליהם הכתוב כאילו קיימו כל התורה כולה.

ואסיים במלה 'תשחורת' זו, היודעה בפרט ממאמרו של רבי ישמעאל באבות ג, יב: 'הוי קל לראש נוח לתשחורת והוי מקבל את כל האדם בשמחה', מלה שכל הפירושים שהוצעו לה, כלשון זקנה או נעורים או אף כלשון חיפוש מצד הממשלה לשם עבודת מס ועוד, אינם יוצאים ידי הלשון וידי העניין יחד. אך אין 'תשחורת' למעשה, לפי משקל המלה, אלא שם הפעולה מן שָׁחַר, וזאת בקיצור לשון במקום תשחורת מוסר, כבצירוף 'חשך שבטו שונא בנו ואהבו שחרו מוסר', הבא גם בדברי חז"ל במדרש במשמעות תוכחת בייסורים. לפי זה אין 'הוי קל לראש נוח לתשחורת' אלא: הווה נוח לדברי התוכחת והמוסר שתשמע מפי ראש גדול, ומשמעות זה היא שמרשה לנו להבין גם את יתר שימושי המלה במקורות. וכן אין מלאך התשחורת

1 עי' על שינויי הנוסח שבמקורות בהערתי בערך תלמוד במילון בן-יהודה.

הנזכר במסכת דרך ארץ ווטא ט אלא מלאך התוכחות והביקורת, הבא לייסר את האדם.

הוי קל לראש ונוח לתשחורת - מאמר זה כוחו יפה גם לגבי העבודה המדעית, אשר ביקורת הגדולים תציל אותה משגיאה ושיבוש.

עוד עבודה רבה וממושכת לפנינו. עוד על מועצת המערכת לדון, על יסוד הניסיון שנרכש, על דרכי הביצוע של המפעל בהמשך העבודה, שלא אוכל לקוות שאראה אלא את ראשיתו מושלמת בימי, ורצוי הדבר, שכל המעוניינים במפעל בארץ ובתפוצות יתנו ידם ולבם לתכנית, כפישאנו רואים אותה בראשית קווייה היום, וכפי שהיא תתברר ותקום בעזרתם.